

DESPRE SITUAȚIA PROPRIETĂȚII BOSPORANILOR ÎN SECOLELE VI—II î.e.n.

Scopul prezentului studiu este de a sublinia câteva particularități ale situației proprietății populației din Bospor și de a lămuri transformările pe care le-a suferit din secolul VI pînă la sfîrșitul secolului II î.e.n., adică din timpul apariției polis-urilor grecești pînă la acele evenimente grandioase cu care s-a încheiat conducerea Spartokizilor. Vom încerca să abordăm rezolvarea acestei probleme prin compararea puținelor date din izvoarele istorice cu materialele arheologice scoase la lumină îndeosebi în ultima vreme.

Am încercat cu alt prilej să conturăm situația economică a polis-urilor bosporane în secolul VI î.e.n.¹, adică în secolul sau chiar în următoarele decade după apariția lor. După cum am spus acolo, populația acestor orașe nu era formată numai din negustori, ci și din meseriași și agricultori. Coloniștii, stabilindu-se în locuri noi, continuau de obicei aceleași îndetnicipiri ca și în metropolă. Ca și în alte *apoikia*, în Bospor veneau probabil în cea mai mare parte oamenii mai puțin avuți². Se înțelege că unii posedau oarecare stare, dar numărul acestora nu era prea mare. Necropolele destul de sărace din secolul VI î.e.n., descoperite la Panticapeum³, Phanagoria⁴ și din alte puncte populate, ne documentează asupra stării relativ modeste a mașelor largi ale primilor locuitori ai orașelor bosporane.

O trăsătură caracteristică a monetăriei din Panticapeum și din alte orașe bosporane în secolele VI și V î.e.n. este abundența nominalelor mici⁵, legată probabil de prezența unui mare număr de mici consumatori

¹ V. D. Blavatski, *Архаический Боспор*, în *MIA*, 33, 1954, p. 28—35.

² Vezi expediția din Attica a teților și zeugitilor, în *IG*, I, I², 45.

³ M. Rostowzew, *Skythien und Bosphorus*, Berlin, 1931, p. 172; G. A. Tsvetaeva, *Грунто-вый некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав*, în *MIA*, 19, 1951, p. 68.

⁴ V. D. Blavatski, *Раскопки некрополя Фанагории в 1938—1940 гг.*, în *MIA*, 19, p. 212 și urm.; M. M. Kobllina, *Фанагория*, în *MIA*, 57, 1956, p. 15, nota 1.

⁵ A. N. Zograf, *Античные монеты*, în *MIA*, 16, 1951, p. 164; E. H. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 628, pl. IX, nr. 11.

și prin urmare și producători¹. Imaginea astfel conturată a dezvoltării micului comerț din Bospor este completată cu vasele de măsurat vinul, de mărime mijlocie, cu ștampile pe gît sau pe toarte, cunoscute prin descoperirile din Panticapeum și Phanagoria².

Nivelul limitat al resurselor materiale a orașului Bosporan în secolul VI î.e.n. este mai evident la Dia-Tiritake. Acolo în a doua jumătate a secolului VI î.e.n. s-a construit o linie de apărare³ în care erau incluse locuințele de la marginea orașului; spațiile dintre case erau completate cu un zid de chirpic pe fundament de piatră de 1,6 m lățime. Desigur că acest mod de construire putea numai într-o slabă măsură să aperse orașul de invazia unui inamic puternic, el fiind construit așa din lipsa mijloacelor de a ridica ceva mai bun. De aceea la prima ocazie chiar din secolul V î.e.n. a fost construit un zid mult mai solid⁴. Din cele spuse se ajunge la concluzia că cetățenii orașelor bosporane în primele decade ale existenței lor nu erau oameni bogați: în cea mai mare parte, ei dispuneau de un număr mic de sclavi sau nu aveau deloc⁵.

Săpăturile din ultimii ani de la Kerçi, pe panta de nord-est a dealului Mitridate, au contribuit la completarea imaginii conturate. Ele au scos la iveală un sector mic, ocupat de locuințe din secolul VI—începutul secolului V î.e.n.; acolo s-au descoperit resturile a șase locuințe. Numai una din ele, de la care s-a păstrat subsolul și o parte din pereți, era vizibil mai mare. Celelalte cinci nu reprezentau clădiri mari, ci erau compuse din una pînă la două camere, cu o suprafață totală de 12 m². Subsolurile acestor clădiri erau uneori destul de adînci. Casele erau construite cu precădere din piatră nefasonată, din lespezi informe nu prea mari, a căror prelucrare nu cerea mare efort. O clădire avea pereții ridicați din cărămizi nearse așezate pe fundament de piatră. Zidăria din pietre obișnuite se caracterizează printr-o îngrijire deosebită și dă impresia unei construcții pentru folosirea personală. Dimensiunile nu prea mari ale locuințelor arată că în ele deabia putea să încapă o familie, cu mijloacele căreia probabil a și fost construită, fără a implica (sau aproape fără a implica) munca sclavilor. Singurul material de import folosit la construcția acestor clădiri, după cum se vede, era țigla din care cîteva fragmente s-au găsit aproape lîngă

¹ Din cele spuse nu înseamnă că circulația monetară în Bospor se limita numai la moneda de argint măruntă. Acolo fără îndoială circulau cizmele de aur și elekron, în special la socotelile cu negustorii străini (D. B. Șelov, *Кизикские цизмы на Боспоре*, în *VDI*, 19-19, n. 2, p. 93 și urm.).

² Vasele de măsurat bosporane după formă și după pictura simplă (în de tipul cinochioilor ioniene din sec. VI î.e.n., decorate cu benzi de lac. Exemplele de vase bosporane cu ștampilă se întîlnesc de la începutul sec. V î.e.n. și continuă să se confecționeze în sec. IV î.e.n.

³ A. N. Karascv, *Оборонительные сооружения Ольвий*, în *KS*, XXII, 1948, p. 48 și urm., fig. 3; V. F. Gaidukevici, *Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 74, fig. 85, p. 88 și urm.

⁴ V. F. Gaidukevici, *Боспорские города Тиритака и Мирмикий на Керченском полуострове*, în *VDI*, 1937. 1, p. 221 și urm., fig. 4; idem, *Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 17 și urm.; p. 19 și urm., fig. 5; idem, *Боспорское царство*, în *M-L*, 1949, p. 171 și urm., fig. 31 a și b.

⁵ Este posibil ca o confirmare indirectă a acestei situații să fie un procent important de înmormîntări cu arme în necropola din Panticapeum din sec. VI—V î.e.n., probabil aparținînd cetățenilor cu depline drepturi (G. A. Tsvetaeva, *loc cit.*, p. 68).

fiecare casă. Este de observat că cele mai numeroase bucăți de țiglă, de regulă, nu se întâlnesc în straturile timpurii. Probabil țigla avea valoare mai mare în această vreme decât în perioada înfloririi Bosporului și cu ocazia reconstrucțiilor ea era scoasă cu grijă spre a fi refolosită la alte clădiri. Fragmentele diferitelor obiecte descoperite în locuințe arată de asemenea nivelul de viață destul de modest al locuitorilor ¹.

La descrierea completă sau aproape completă a locuințelor descoperite trebuie să mai adăugăm resturile încă unei locuințe din aceeași săpătură. Ea a ajuns până la noi într-o stare mult mai proastă și de aceea a fost dezvelită numai parțial. S-au păstrat numai resturi de vetre și podele așezate unele peste altele, aparținând intervalului de timp dintre mijlocul secolului VI până la începutul secolului V î.e.n. În acest interval de timp destul de scurt, nu mai mult de 60—70 ani, aici s-au depus 8 straturi. Această abundență de microstraturi, adică mici straturi locale, este neobișnuită pentru o construcție importantă și apare mai degrabă numai pe locul construcțiilor modeste.

În sfârșit, imaginea schițată de noi a vieții unui cartier destul de sărac ² este completată de un plan puțin sistematizat al caselor păstrate, cu ulițe înguste între ele. Astfel lățimea unei stradele era numai de 1,30 m.

Comparând sectorul caselor de locuit din secolul VI, începutul secolului V î.e.n. din Panticapeum cu cartierul de locuințe din Miletul secolului VI î.e.n., cunoscut prin săpăturile de la Kalabak-Tepe ³, se vede că primul era întrucâtva mai prejos decât cel din Milet. Nivelul mijlociu al stării materiale a locuitorilor din Milet era, precum se vede, mai ridicat decât al locuitorilor *apoikiei* din Panticapeum în prima perioadă a existenței ei. Din Milet nu plecau la Panticapeum negustorii bogați *Ἀειναῦται* ci masa *Χειρομάχα* de muncitori.

¹ Prezența unei cantități de fragmente de ceramică pictată adusă din orașele metropolei grecești. găsite în ruinele locuințelor din Panticapeum, nu pot contrazice afirmația noastră. După cum arată semnele negustorilor de pe vasele grecești, acestea din urmă erau o marfă destul de ieftină (R. Hackl, *Merkantile Inschriften auf attischen Vasen. Münchener Archeologische Studien den Andenken A. Furtwängler gewidmet*, München, 1909, p. 98).

² Este interesant de comparat locuințele descrise din Panticapeum cu blocul de locuințe din sec. VI î.e.n. descoperit în Kimmerika. El se compunea din patru părți; fiecare servea probabil ca locuință pentru o familie și era compusă dintr-o cameră de locuit cu o curte mică în față. Suprafața a doua din aceste camere avea aproximativ 20 m², a treia aproximativ 10 m², a patra numai 7 m². În felul acesta primii coloniști din Kimmerika nu locuiau în condiții mai bune decât cei din Panticapeum. Despre locuința din Kimmerika vezi I.T. Kruglikova, *Раскопки древнего Киммерика. Археология и история Боспора. Сборник статей*, Симферопол, 1952, p. 62 și urm., fig. 2; V. D. Blavatski, *Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг.*, în *MIA*, 56, 1957, p. 19 și urm. Conservarea nesatisfăcătoare nu ne dă posibilitatea să spunem cum puteau fi folosite încăperile în casa din sec. VI î.e.n. săpată la Dia-Tiritake. Dimensiunile lor în medie sînt puțin mai mari decât cele ale casei din Kimmerika și anume: 23 și 24 m²; reconstituirea locuinței a 3-a cu o suprafață de 20 m² — este discutabilă (despre această casă vezi V. F. Gaidukevici, *Раскопки Туритак в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 74 și urm.). Potrivit reconstituirii foarte posibile a lui E. I. Levi și A. N. Karasev casa se compunea din trei camere, fiecare cu ușa așezată pe una din laturile lungi (E. I. Levi și A. N. Karasev, *Дома античных городов Северного Причерноморья*, în *AGSP*, M-L, 1955, p. 217, fig. 1). Această reconstituire apropie planul casei respective de felul cum erau împărțite încăperile din casa de la Kimmerika.

³ K. Weickert, *Typen der Archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg, 1929, p. 168.

Toate acestea duc la concluzia că la început în *apoikia* milesiană — Panticapeum — nu erau mulți sclavi și că predomina munca liberă.

Imaginea schițată a stării materiale modeste a majorității coloniștilor bosporani coincide cu mărturia foarte interesantă a poetului iambic Hipponax¹ din Efes despre Sindike². Hipponax, după cum se știe, a fost foarte sărac; în documentul amintit se oglindește, probabil, cointeresarea poetului pentru Bospor, spre care erau atrași mulți săraci ca el din metropolă. Ultimele decenii din secolul V și secolul IV î.e.n. a fost perioada când starea proprietății populației bosporane a suferit o puternică transformare; ea apare deosebit de clar începînd cu sfertul al doilea al secolului IV î.e.n. Condițiile istorice, care s-au creat în acest timp în Bospor și au continuat mai departe în secolul IV, se disting prin anume trăsături specifice³.

În această perioadă, cînd polis-urile grecești din peninsula Balcanică treceau prin încercări mari, statele de la periferia lumii grecești se aflau în condiții mult mai favorabile. În această situație erau: Sicilia, Caria, Macedonia, Bosporul, care includeau polis-urile grecești și populația locală de agricultori. Orașele grecești de acolo, cu comerțul și meșteșugurile lor în dezvoltare, intrau ușor în relații economice intense cu marile spații populate de agricultori locali neeleni, iar posibilitatea unui schimb larg favoriza înflorirea statelor periferice.

După cum se știe, în timpul conducerii lui Leukon I a avut loc includerea triburilor locale din regiunea inferioară a Kubanului în granițele statului bosporan, ceea ce a dat componenței sale un caracter mai eterogen.

Condițiile economice favorabile, care s-au format în Bospor în secolul IV î.e.n., au contribuit la acumularea de mari bogății în mîinile conducătorilor și a vîrfurilor bosporane.

Necropola de la Panticapeum de la sfîrșitul secolului V pînă la începutul secolului III î.e.n. prezintă un tablou concret al accentuatei diferențieri a proprietății populației din capitala Bosporului. Ca o expresie clară a acestui fapt ne apar două tipuri de morminte care dominau în această perioadă⁴. Cele mai numeroase morminte simple plane⁵ ale cetățenilor de rînd din Panticapeum, judecînd după caracterul inventarului, nu se deosebeau principial de mormintele din secolul VI î.e.n., dar erau mai bogate decît acestea din urmă. Această împrejurare împreună cu marea cantitate de monumente funerare⁶ din perioada dată, ne permite să tragem

¹ *Poetae Lyrici Gracci, rec. Th. Berg.*, Lipsiae, 1882, II, p. 484, Hipponax, 68 A (45).

² Această știre formează tema articolului nostru pentru sbornicul jubilar în cinstea academicianului bulgar D. Decev.

³ Sîntem înclinați să denumim această vreme perioada protoelenismului. Problemei perioadei protoelenismului în Bospor i-a fost consacrată comunicarea mea la al VII-lea Congres internațional de arheologie clasică de la Roma.

⁴ M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 174.

⁵ *Ibidem*, p. 178.

⁶ *IOSPE*, II, 68, 69, 94, 105, 116, 122, 130, 134, 140, 144, 146, 164, 179, 183, 185, 195, 202, 206, 207, 217, 221, 244, 247, 248, 255, 291, 296, 300, 302, 303, 191¹; 154¹; 238¹; 286¹; 66³ (*IOSPE*, IV, 66); IV nr. 199, 215, 227, 273, 275, 287, 294, 299, 325, 326, 328, 335, 343, 345, 353, 358, 361, 376, 385, 387, 388, 400, 401, 403, 128², 228¹. V. V. Latšev, *Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1901 г.*, în *IAK*, 3, 1902,

concluzia că în secolul IV î.e.n. masa de bază a cetățenilor din Panticapeum a devenit mult mai înstărită.

Totodată în această perioadă apare și un alt tip de morminte — cripte monumentale de piatră deasupra cărora se ridicau kurgane mari, iar înmormintările erau însoțite de un inventar variat și prețios. Astfel sînt cunoscutele morminte de la Iuz-Oba și alte înmormintări în kurgane din Panticapeum¹. Decedații înmormîntați în aceste cripte reprezentau aristocrația bosporană, care, trebuie să admitem că era formată nu atît din greci cît mai mult din barbarii puternic elenizați².

Condițiile favorabile care au contribuit la ridicarea Bosporului în secolul IV î.e.n. s-au înrăutățit vădit cînd, spre sfîrșitul aceluiași secol, în Mediterana răsăriteană s-au format puternice monarhii elenistice, care au început să ducă o politică externă activă. Statele periferice mici, apărute mai înainte, trec acuma pe plan secundar, retrăgîndu-se în fața puternicilor state elenistice. Toate aceste premise trebuie neapărat avute în vedere cînd ne referim la studierea economiei Bosporului în secolele III—II î.e.n. Vorbind despre aceasta este necesar dintru început să subliniem numărul mic de izvoare scrise³ și limitarea materialelor arheologice, care nu dau posibilitatea de a afirma ceva categoric, permițînd doar emiterea unor ipoteze mai verosimile.

Situația generală din Bospor, în perioada discutată, ne apare în multe cazuri confuză. Condițiile istorice în această perioadă erau complicate. Dezvoltarea economiei interne a Bosporului în această vreme suferea influențe însemnate din afară, provocate de transformările ce s-au produs în situația economică generală din Mediterana răsăriteană, accentuate în special de exportul grîului egiptean⁴, fapt care a adus o mare lovitură exportului de cereale din Bospor. Un rol important l-au avut de asemenea evenimentele din întinsele stepe nord-pontice unde sarmații, care au trecut pe malul drept al Donului încă în a doua jumătate a secolului IV î.e.n., presau din ce în ce mai mult pe sciți, distrugînd legăturile economice între orașele nord-pontice și stepă.

p. 45, 12. Idem, *Эпиграфические новости из южной России (находки 1901—1903 гг.)*, în *IAK*, 10, 1904, p. 58, 70 și urm., nr. 75; p. 77 și urm., nr. 87; p. 83, nr. 96. Idem, *Эпиграфические новости из южной России (находки 1905 г.)*, în *IAK*, 18, 1906, p. 130 și urm., nr. 47. Idem, *Эпиграфические новости из южной России (находки 1906 г.)*, în *IAK*, 28, 1907, p. 43, nr. 27. V. V. Skorpil, *Боспорские надписи, найденные в 1907 г.*, în *IAK*, 27, 1908, p. 45 și urm., nr. 3; p. 49 și urm., nr. 8. Idem, *Боспорские надписи, найденные в 1909 г.*, în *IAK*, 37, 1910, p. 4 și urm., nr. 3. Idem, *Боспорские надписи, найденные в 1914 г.*, în *IAK*, 58, 1915, p. 20, nr. 4; p. 21 și urm., nr. 6. M. I. Marti, *Новые эпиграфические памятники Босфора*, în *IGAIMK*, 104, 1934, p. 71 și urm., VIII.

¹ M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 174 și urm. G. A. Tvetava, *Курганный некроль Пантикапея*, în *MIA*, 56, 1957, p. 233 și urm.

² V. D. Blavatski, *О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями*, în *SA*, XXIV, 1955, p. 46 și 52.

³ Cauza acesteia în parte este și structura statală a Bosporului în acea vreme. Ea reprezenta o monarhie, a cărei viață socială și economică se reflecta relativ puțin în monumentele epigrafice lapidare. Dimpotrivă, în orașele pontice din această vreme se cunosc o serie de inscripții foarte prețioase: decrete în cinstea evergeților sau acte care reflectă viața economică a statului.

⁴ S. A. Jebelev, *Основные линии экономического развития Боспорского государства*, *Известия АН СССР, Отд. общ. наук*, 1934, nr. 9, p. 669 și urm.

După cum am spus, puținele izvoare care ne stau la îndemână ne permit să presupunem că în această perioadă starea economică nu era aceeași¹ în diferitele regiuni ale statului bosporan; în partea de răsărit, adică în regiunea inferioară a Kubanului, era după toate probabilitățile relativ mai stabilă², iar rolul muncii sclavilor în agricultură nu era, probabil, deosebit de mare³.

Un alt tablou îl vedem în partea de apus a statului bosporan, adică în peninsula Kerci. Lucrările arheologice efectuate în ultimii ani au scos la iveală un număr important de așezări rurale din secolele IV și III î.e.n. care și-au întrerupt existența la limita secolului III și II î.e.n.⁴. Această dispariție a populației agricole din părțile centrale ale peninsulei Kerci petrecută pe la începutul secolului II î.e.n. era legată fără îndoială de transformările radicale ale condițiilor economice din viața bosporului european⁵.

Săpăturile de la Panticapeum și din alte centre bosporane au permis de mult să afirmăm că în primele secole ale erei noastre a început procesul ruralizării⁶ acestor orașe, legat de deplasarea la oraș a unui mare număr de agricultori.

¹ Înainte de toate trebuie să menționăm că nivelul stării materiale a populației de agricultori din partea asiatică a Bosporului era mult mai ridicat decât în cea europeană. Aceasta se dovedește prin descoperirile unei mari cantități de ceramică de import din așezările rurale din Sindike, în timp ce în statele din partea europeană a Bosporului, aceste obiecte se întâlnesc mult mai rar.

² Cercetările și săpăturile făcute la Sindike în 1950—1954 nu au dat materiale care ne-ar permite să spunem că în viața așezărilor agricole din partea asiatică a statului bosporan s-au petrecut mișcări mari în sec. III—II î.e.n.

³ V. D. Blavatski, *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья*, Moscova, 1953, p. 181 și urm.

⁴ I. T. Kruglikova, *Исследование сельской территории европейского Боспора*, în SA, 1957, 1, p. 229 și urm.

⁵ Este demn de reținut că urmele acestor așezări se remarcă printr-o conservare extrem de proastă, iar săparea lor de obicei nu a dat obiecte prețioase. După cum se știe, cu cât mai zbuciumate erau condițiile în care un punct populat sau altul își înceta existența, cu atât era mai bogată recolta pentru arheologi. În cazul dat, nu cred că avem de-a face cu vreo devastare pricinuită de inamic ci mai curând, populația și-a părăsit casele într-o împrejurare destul de liniștită. Această presupunere nu exclude totuși posibilitatea ca motivul părăsirii satelor să fi fost teama unui atac inamic. Dar chiar dacă presupunerile noastre nu sînt verosimile și în viitor se va dovedi că viața din punctele populate a fost întreruptă în urma unor evenimente războinice, rămîne valabil faptul mult mai important și anume că ele n-au mai fost refăcute ulterior.

⁶ Dovadă evidentă de ruralizare a orașelor în această perioadă, este abundența de gropi pentru cereale și locuri de vinificație. În deplină concordanță cu această observație este și schimbarea componenței turmelor sezisată la Panticapeum. În locul animalelor mici cornute care predominau mai înainte, din primele secole ale erei noastre au început să predomine vitele mari cornute, care formau animalele de bază pentru tracțiune și muncă în economia rurală antică (V. D. Blavatski, *Раскопки Пантикапея в 1945 г.*, în KS, XVII, 1947, p. 113; Idem, *Северопонтийские города в конце II-I вв. до н. э.* în *Вестник Моск. Унив.*, 1949, nr. 7, p. 60; Idem, *Земледелие*. . . p. 193 și urm.; I. B. Zeest, *Земляные зернохранилища Пантикапея*. în KS, XXIII, 1948, p. 80 și urm.; Idem, *Киммерийская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора*, în KS, XXXIII, 1950, p. 101 și urm.; I. T. Kruglikova, *Раскопки Киммерика*, în KS, 51, 1953, p. 134 și urm. În a doua jumătate a sec. IV e.n. ruralizarea orașelor nord-pontice a atins proporții atât de mari, încît Ammian Marcellin vorbea despre Chersones (Peninsula Taurică), că abundă în colonii grecești ai căror locuitori se ocupă cu cultura cerealelor, hrănindu-se cu aceste produse (Ammian Marc., XXII, 8, 22).

Recenta cercetare a materialului osteologic din orașele bosporane, făcută de V. I. Țalkin, a arătat că începutul ruralizării lor aparține perioadei elenismului. Tot atunci a început să crească rolul vitelor mari cornute în economie, ajungând să ocupe situație dominantă în perioada ulterioară. De aceea putem presupune că în ultimele veacuri î.e.n. populația agricolă, care și-a părăsit așezările, se îndrepta către orașele bosporane, unde continua să se ocupe cu cultivarea cerealelor în jurul orașelor (în „hora” orășencască). Pe lângă aceasta unii posesori de pământ din împrejurimile apropiate ale orașelor¹ deja în secolul III î.e.n. au început să se ocupe cu viticultura și vinificația², ale căror produse într-adevăr găseau cerere numai pe piața nord-pontică. Toate acestea au dus la reducerea cultivării cerealelor în Bospor, provocând o importantă micșorare a producției de cereale către începutul secolului I î.e.n., în comparație cu secolul IV î.e.n. În sprijinul situației prezentate, se pot aduce o serie de știri din autorii antici³.

Foarte sugestivă din acest punct de vedere este cunoscuta știre a lui Polybios⁴ despre exportul și importul de pe țărmurile Mării Negre în Mediterana. După cum se știe Polybios relatează că Marea Mediterană și țările pontice fac schimb de cereale în funcție de recolta dintr-o regiune sau alta, iar articolele permanente de export din Pont sînt sclavii, vitele și unele obiecte de lux. Nu știm dacă există argumente pentru a afirma că la exportul vitelor din Pont nu participau și țările situate pe țărmul nordic. O oarecare confirmare despre participarea activă a regiunii nord-pontice la exportul vitelor apare, e adevărat, într-o știre mult mai târzie a lui Strabo⁵ despre comerțul din Tanais. În acea vreme, cînd grîul egiptean ocupa locul principal pe piața mediteraneană, exportul grîului bosporan peste mare probabil nu a încetat. Totuși, exportul vitelor era mult mai rentabil.

Cele arătate ne duc la concluzia că, creșterea vitelor într-un sector al teritoriului Bosporului european probabil a înlăturat agricultura. Această schimbare în economia Bosporului credem că era legată de creșterea proprietății asupra pămîntului. Tot pe atunci un proces analog, probabil, avca loc și în „hora” Kersonesului : o inscripție mare, foarte fragmentată⁶,

¹ Apariția vinificației în unele din orașele bosporane încă din sec. III-II î.e.n. a fost de asemenea una din manifestările începutului ruralizării lor.

² V. F. Gaidukevici, *Боспорское царство*, M-L, 1949, p. 103 și urm.

³ Un argument solid al mișcării producției de cereale în Bospor către începutul sec. I î.e.n. poate servi compararea următoarelor date. După știrile lui Demostene (*Demosth. Adv. Lept. 32*) care se referă la anii 355/354 î.e.n., în acea vreme exportul cerealelor din Bospor numai în Atena, era de 400 000 medimne anual, prin urmare, în general, era mult mai mare. Dar după cuvintele lui Strabo (Strab., VII, 4,6) Mitridate Eupator primea anual ca tribut din posesiunile lui nord-pontice cîte 180 000 medimne de cereale. Cunoscînd, după știrile lui Appian (Appian, *Mithr.*, 107) ce procedeu foloseau supușii lui Mitridate pentru încasarea impozitelor, putem să conchidem cu o mare probabilitate că posesiunile nord-pontice nu puteau da peste cantitatea arătată, iar din acestea nu făcea parte numai Bosporul.

⁴ Polyb., IV, 38, 4—5.

⁵ Strab., XI, 23. Într-adevăr, Strabo nu spune termenul vite, dar pe lângă sclavi enumără piei (*δέριμα*) și alte mărfuri de ale nomazilor.

⁶ *IOSPE*, I², nr. 403; IV, nr. 80. V. D. Blavatski, *Земледелие* . . . , p. 29 și urm., p. 34, nota 1.

de la sfârșitul secolului III—începutul secolului II î.e.n., vorbește despre vânzarea unor loturi de pământ ¹.

Astfel am ajuns la concluzia că în Bospor în secolele III—II î.e.n. s-a produs o creștere a proprietății de pământ și prin urmare o ridicare a stării celor bogați ². Rezultatele săpăturilor din Panticapeum ³ și Phanagoria ⁴ confirmă aceasta prin descoperirea ruinelor unor case mari, bogat decorate ⁵, din secolul II î.e.n.

Mult mai complicată este situația necropolei din Panticapeum din secolele III—II î.e.n., care pînă în prezent nu a fost analizată destul de detaliat, ca izvor pentru istoria social-economică a Bosporului. Totodată o transformare sau alta a construcțiilor funerare și a inventarului funerar nu este condiționată numai de factorii economici. Totuși creșterea evidentă ⁶ a cantității de piese (bijuterii) prețioase din morminte în intervalul de timp dintre ultimele decenii ale secolului IV î.e.n. pînă în secolul II î.e.n. nu contrazice probabilitatea creșterii inegale a proprietății în această perioadă.

Creșterea bogățiilor trebuia să ducă la întărirea rolului politic al cetățenilor mai înstăriți din Bospor. Este posibil că aceasta a dus la tulburări politice, care au provocat înlăturarea temporară a dinastiei Spartokizilor și venirea la putere a arhontelui *Higienontas* ⁷ care a avut loc în ultimul sfert al secolului III î.e.n. Marea proprietate probabil continua să joace un rol important în Bospor și în secolul I î.e.n. și în primele secole ale crei noastre.

În concluzie: în cursul primei jumătăți de mileniu a existenței sale societatea bosporană a suferit importante schimbări. Primii colonizatori greci din Bospor în secolul VI î.e.n. erau în cea mai mare parte oameni puțin avuți, în mare măsură nu stăpîni de sclavi reali ci numai potențiali. Secolele următoare au fost perioadele unei mari dezvoltări a sclavajului;

¹ Într-adevăr, trebuie să remarcăm că creșterea proprietății asupra pământului în „hora” Chersonosului petrecută în alt cadru geografic, după cum se vede, nu era însoțită de înlăturarea formelor de gospodărie rurală care a dominat pînă în acea vreme (viticultura și pomi-cultura).

² Am menționat deja o analogie la Chersones. Merită atenție faptul că în această perioadă se observă o creștere însemnată a stării și în Olbia (V. V. Latșev, *Исследования об истории и государственном строе города Ольвий*, 1887, p. 109 și urm.). După calculele lui V. V. Latșev (*op. cit.*, p. 113) suma donată de Protogenes vistieriei olbiene era de 50 talanți.

³ M. Rostowzew, *Античная декоративная живопись на юге России*, 1914, p. 114 și urm. pl. XXXVII și urm.; V. D. Blavatski, *Строительное дело Пантикапея*, p. 49 și urm., p. 57 și urm.

⁴ M. M. Kobîlina, *Фанагория*, p. 32 și urm.; V. D. Blavatski, *Фанагорийская стенная роспись*, în *МИА*, 57, 1957, p. 168 și urm.

⁵ Ocasă destul de mare ca dimensiuni a unui bogat viticultor, aparținînd sec. III-II î.e.n., poate fi de asemenea observată și în Mirmikia (E. I. Levi și A. N. Karasev, *op. cit.*, p. 241 și urm., fig. 34).

⁶ M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 188.

⁷ V. V. Škorpil, *К вопросу о времени правления архонта Игиенонта*. ПРОЕΔΡΩ ΔΩΡΩΝ. Сборник арх. статей, поднесенный А. А. Бобринскому, 1911, p. 43; M. I. Rostowzew, *Эллинизма и иранство на юге России*, Petrograd, 1918, p. 102; B. N. Grakov, *Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее*, *Известия ГАИМК*, 104, 1934, p. 207; A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 183.

o dată cu această creștea și inegalitatea proprietății. Foarte importantă în secolul IV î.e.n., inegalitatea, după cite se vede, a continuat să crească și în ultimele secole înaintea erei noastre.

V. D. BLAVATSKI

ОБ ИМУЩЕСТВЕННОМ ПОЛОЖЕНИИ БОСПОРЦЕВ

В VI—II вв. до н. э.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В настоящей работе автор анализирует имущественное положение в Боспорском царстве в период между VI и II вв. до н. э. и приходит к выводу, что в течение существования боспорское общество претерпело значительные изменения. Первые греческие колонизаторы в Боспоре в VI в. до н. э. были люди с небольшим достатком, скорее потенциальные, чем реальные рабовладельцы. Следующие века были периодом широкого развития рабовладения и одновременно с этим росло и имущественное неравенство. Весьма значительное в IV в. до н. э. это неравенство продолжало, по-видимому, расти и в последние века до н. э.

DE LA PROPRIÉTÉ DANS LE ROYAUME DU BOSPHORE, AUX VIe—IIe SIÈCLES AVANT NOTRE ÈRE

RÉSUMÉ

L'auteur analyse la situation de la propriété dans le royaume du Bosphore, à l'époque qui va du VIe au IIe siècle avant notre ère, et en arrive à la conclusion que, pendant la première moitié de son existence millénaire, la société y a subi des changements importants. Au VIe s. av. n. è., les premiers colons grecs du Bosphore étaient en grande partie des gens peu fortunés, qui, pour la plupart, n'étaient pas des possesseurs d'esclaves. Les siècles suivants ont marqué les périodes d'un grand développement de l'esclavage, allant de pair avec une inégalité accrue de la propriété. Très marquée au VIe s. av. n. è., cette inégalité a encore augmenté au cours des derniers siècles avant notre ère.